

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 17 (2007)

Τόμ. 17-18 (2007): Μετανάστες και Εκπαίδευση

Η ένταξη νεαρών παλιννοστούντων στη Γερμανία: μία επίκαιρη επισκόπηση

Leonie Herwartz-Emden, Beate Berez

doi: [10.12681/sas.492](https://doi.org/10.12681/sas.492)

Copyright © 2015, Leonie Herwartz-Emden, Beate Berez

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Herwartz-Emden, L., & Berez, B. (2015). Η ένταξη νεαρών παλιννοστούντων στη Γερμανία: μία επίκαιρη επισκόπηση. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 17, 123–145. <https://doi.org/10.12681/sas.492>

Η ένταξη νεαρών παλιννοστούντων στη Γερμανία. Μία επίκαιρη επισκόπηση

Leonie Herwartz-Emden και Beate Berez*

Τα παιδιά και οι νέοι παλιννοστούντες που ζουν σήμερα στη Γερμανία ανέρχονται περίπου στο ένα εκατομμύριο, αριθμός που καταδεικνύει τη σημασία αυτής της ομάδας. Τα τελευταία χρόνια έχουν επανειλημμένα καταδειχθεί και συζητηθεί δημόσια διάφορα προβλήματα ενσωμάτωσής τους. Στο άρθρο αυτό οι συγγραφείς αναφέρονται στην ιστορία αλλά και στο πολιτικοοικονομικό πλαίσιο της παλιννόστησης στη Γερμανία εστιάζοντας στην τρέχουσα κατάσταση η οποία και καθορίζει τους όρους και τις συνθήκες ενσωμάτωσης. Επικεντρώνόμενες στον γλωσσικό, οικονομικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό τομέα, περιγράφουν τον βαθμό και τον τρόπο ενσωμάτωσης στη γερμανική κοινωνία. Τέλος, αναφέρονται στις εμπειρικές έρευνες που αφορούν τις διαδικασίες και τα αποτελέσματα της πολιτικής ένταξης με ιδιαίτερη έμφαση στις σχετικές διαφορές ανάλογα με το φύλο.

Δεδομένα και γεγονότα

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι παλιννοστούντες μετανάστες συγκροτούν την ισχυρότερη μεταναστευτική ομάδα στη Δ. Γερμανία. Εξαιτίας της εξίσωσής τους με τους γερμανούς πολίτες –η οποία προκύπτει βάσει αποδείξεων ότι ανήκουν στον γερμανικό λαό– καθίστανται η πλέον προνομιούχος μεταναστευτική ομάδα. Το 1990 καταγράφεται το μεγαλύτερο μεταναστευτικό κύμα, το μέγεθος του οποίου ανέρχεται σε 397.000 άτομα. Έκτοτε οπισθοχωρεί έντονα, με αποτέλεσμα το 2005 να είναι μόλις 35.522 άτομα. Τη μεγαλύτερη ομάδα συνιστούν, αριθμητικά, εδώ και χρόνια, άτομα από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Το 2005 προήλθε από εκεί το 99,6% του συνόλου των παλιννοστούντων μεταναστών. Άλλο χαρακτηριστικό της ομάδας είναι το γεγονός πως μόνον μια μειοψηφία των ατόμων που έ-

---

* Καθηγήτριες Πανεπιστημίου Augsburg, leonie.herwartz-emen@phil.uni-augsburg.de και Beate.berez@Phil.uni-augsburg.de

γιναν αποδεκτοί αποτελεί μέρος του γερμανικού λαού -η πλειοψηφία απαρτίζεται από μέλη των οικογενειών τους το 2003 το 21% αυτής της ομάδας ήταν αναγνωρισμένοι παλιννοστούντες μετανάστες, το δε 79% μέλη των οικογενειών τους. Παρατηρώντας την ηλικιακή σύνθεση μπορούμε να μιλήσουμε για ομάδα νέων μεταναστών, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα την ηλικιακή ανανέωση του γερμανικού πληθυσμού. Ο αριθμός των παλιννοστούτων ηλικίας 0-19 χρονών ήταν, μέχρι τώρα, κάθε χρόνο περίπου το ένα τρίτο. Όλοι μαζί, παιδιά, νέοι και νεαροί ενήλικες με ιστορικό μετανάστευσης απαρτίζουν στη Γερμανία μια ομάδα που υπερβαίνει σε μέγεθος το ένα εκατομμύριο άτομα. Αυτός ο αριθμός σηματοδοτεί την κοινωνική της βαρύτητα, αποτελεί δε μια ιδιαίτερη πρόκληση για το σύστημα μόρφωσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Ο επαναπατρισμός των παλιννοστούτων μεταναστών και η ιστορία του

Η επιστροφή των παλιννοστούτων μεταναστών είναι αποτέλεσμα της επί αιώνες φυγής των ανθρώπων από τον γερμανόφωνο χώρο με κατεύθυνση την Ανατολική Ευρώπη και απόρροια της απώλειας γερμανικών εδαφών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αποικιστική μετανάστευση προς την ανατολική, κεντρική-ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη ξεκίνησε στα μέσα του 12^{ου} αιώνα στο τότε βασίλειο της Ουγγαρίας. Γερμανοί άποικοι -γεωργοί, εργάτες και ανθρακωρύχοι- 'στρατολογήθηκαν' ως εργατική δύναμη και μπορούσαν να έχουν πρόσβαση σε γη για εποίκισμό, την οποία ως εκ τούτου θα προστάτευαν. Στις περιοχές τους, οι έποικοι μπορούσαν να διοικούνται μόνοι τους, μέσω προνομίων και δικαιωμάτων που τους είχαν παρασχεθεί, είχαν δικαίωμα να χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους και να διατηρούν την κουλτούρα τους καθώς και να ιδρύουν μορφωτικά ιδρύματα. Επιπλέον, μπορούσαν να αποδίδουν οι ίδιοι δικαιοσύνη.

Γερμανόφωνες περιοχές εποίκων δημιουργήθηκαν και μέσα στο ρωσικό πολυεθνικό κράτος, όπως στο Wolhynien, στη Μαύρη θάλασσα, στον Καύκασο, στον Βόλγα και στις χώρες της Βαλτικής. Η ιστορία της αποίκησης τους άρχισε επί Αικατερίνης Β΄, το 1763, με το μανιφέστο-πρόσκληση προς τους ξένους εποίκους. Αντιθέτως, οι παλιννοστούντες από την Πολωνία κατάγονται από περιοχές της πρώην αυτοκρατορίας που χάθηκαν λόγω πολέμων. Αυτές οι περιοχές αποικίστηκαν από τους Γερμανούς από τον 12^ο αιώνα και ανήκαν εδαφικά και πολιτιστικά στη Γερμανία. Η σημερινή δυ-

τική Πολωνία ετέθη, μετά το 1945, υπό πολωνική διοίκηση από τη Σοβιετική Ένωση ως αντάλλαγμα για την προσάρτηση ανατολικών πολωνικών εδαφών πράγμα που έγινε αποδεκτό από τους δυτικούς συμμάχους κατά τη Διάσκεψη του Πότσταμ.

Παρόλο που από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα πολλοί έποικοι από αυτές τις περιοχές επέστρεψαν στη Γερμανία ή μετανάστευσαν σε υπερπόντιες χώρες, πριν από την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ζούσαν σε γερμανικό έδαφος, ανατολικά των ποταμών Όντερ και Νάισε, περί τα 9 εκατομμύρια γερμανών στη Σιλεσία, στο ανατολικό Βραδεμβούργο, την Πομερανία και την ανατολική Πρωσία. Εκείθεν των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας υπήρχαν περίπου 8,6 εκατομμύρια στις περιοχές της Δημοκρατίας της Τσεχίας, της Σλοβακίας, της Ρουμανίας, της Ουγγαρίας, στην πρώην Γιουγκοσλαβία και τη Σοβιετική Ένωση καθώς και στις χώρες της Βαλτικής. Οι λόγοι για την αυξανόμενη φυγή από την πατρίδα ποικίλουν: υπερχημένα προνόμια διεγράφησαν, καταπιέστηκε η καλλιέργεια της κουλτούρας. Ακόμη και η πολιτική αστάθεια, όπως π.χ. η Ρωσική Επανάσταση, δρούσε ως παράγοντας πίεσης. Η Γερμανία, για λόγους πολιτικής ισχύος, αρεσκόταν να προσηλυτίζει εποίκους από τα Ανατολικά. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έπρεπε οι ανθρώπινες απώλειες να εξισορροπηθούν χωρίς την προσέλκυση ξένου εργατικού δυναμικού. Μόλις κατά την περίοδο της δημοκρατίας της Βαϊμάρης άλλαξε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της κυβέρνησης προς τους εκπατρισθέντες. Εξαιτίας της ασταθούς οικονομικής και πολιτικής κατάστασης και των δυσκολιών στην αγορά εργασίας, η γερμανική κυβέρνηση ακολούθησε πολιτική περιορισμού της εισόδου των μεταναστών. Περαιτέρω αλλαγή σημειώθηκε μέσω της εθνικοσοσιαλιστικής πολιτικής του Hitler και στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτά οδήγησαν σε μετοίκηση και φυγή των γερμανικών μειονοτήτων εντός του Ράιχ. Η εν λόγω εγκατάσταση λειτούργησε μέσω των απελάσεων και της γενοκτονίας εις βάρος του εκεί εγκατεστημένου πολωνικού, τσέχικου και εβραϊκού πληθυσμού. Οι συνέπειες για τις γερμανικές μειονότητες μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν καταστρεπτικές. Αφού κατηγορήθηκαν ως συνυπεύθυνοι για την πολιτική του εθνικοσοσιαλισμού, περίπου 14 εκατομμύρια μέλη των γερμανικών μειονοτήτων εξορίστηκαν, εκποτίστηκαν και εκδιώχθηκαν.

Μόλις στη δεκαετία του 1950 διεξήγαγαν οι γερμανικές κυβερνήσεις διαπραγματεύσεις με τη Ρουμανία, την Πολωνία και τη Σοβιετική Ένωση, ώστε αυτές να επιτρέψουν τον επαναπατρισμό των γερμανικών μειονοτήτων και πήραν θέση υπέρ της βελτίωσης της κατάστασής τους στις χώρες προέλευσής τους (βλ. Bade και Oltmer 1999).

Η σημερινή εξέλιξη της μεταναστευτικής πολιτικής

Η ‘γκλάσνοστ’, η ‘περεστρόικα’ και η πτώση του ‘σιδηρού παραπετάσματος’ επιφέρουν σημαντική αύξηση του αριθμού των παλιννοστούτων από το 1985, αν και αυτός μειώνεται εκ νέου γύρω στο 1999. Αν υποθέσουμε ότι εκείνη τη χρονιά παλιννόστησαν 397.000, το 2005 ο αριθμός τους ανερχόταν σε μόλις 35.522 άτομα. Η μείωση του αριθμού των παλιννοστούτων αιτιολογείται από την αλλαγή της βασικής θεώρησης για τη μεταναστευτική πολιτική. Ενώ παλαιότερα η πολιτική αυτή θεωρείτο ‘εθνική υπόθεση’, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 περιορίζεται στο εσωτερικό της χώρας με νόμο και στις χώρες καταγωγής με παροχή βοήθειας στις μειονότητες (βλ. Puskerpeleit 1996). Στο πλαίσιο της ‘Μεταναστευτικής πολιτικής 2000’ η Γερμανία έλαβε σειρά πολιτιστικών, οικονομικών και ανθρωπιστικών μέτρων στις χώρες καταγωγής, ώστε να διευκολύνει την παραμονή των μεταναστών που είχαν απομείνει εκεί. Στην ίδια τη Γερμανία περιορίστηκε δια νόμου η είσοδος των μεταναστών. Αυτό συνέβη σε πρώτη φάση με τον νόμο περί υποδοχής των παλιννοστούτων (1990) καθώς και με αυτόν περί διευθέτησης των συνεπειών του πολέμου (1993). Το ανώτατο όριο μεταναστών που μπορεί να δεχτεί η Γερμανία καθορίστηκε από τον μέσον όρο που προέκυψε κατά τη διάρκεια των ετών 1991/1992 (ανερχόταν στα 225.000 άτομα), θεσπίστηκε το 1993 και οδήγησε σε μια διοικητική διευθέτηση και σταθεροποίηση του αριθμού των εισερχομένων στη χώρα. Από το 1999 ο αριθμός αυτός δεν επιτρέπεται να υπερβεί τις 103.080. Σε αντίθεση με τις αιτήσεις από τη Ρουμανία, την Πολωνία, την Ουγγαρία κ.λπ. όπου στοιχειοθετούνται οι συνέπειες του πολέμου, αυτές απλώς πιθανολογούνται στις αντίστοιχες αιτήσεις από τη Συνομοσπονδία Ανεξαρτήτων Κρατών. Σε σύγκριση με τις άλλες χώρες, οι προερχόμενοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση είναι συντριπτικά περισσότεροι (το 2005 προήλθε από εκεί το 99,6% του συνόλου των όψιμων παλιννοστούτων). Η αναγνώρισή τους ως παλιννοστούτες περιορίστηκε σε όσους είχαν γεννηθεί

έως την 31^η Δεκεμβρίου 1992, η δε επανασύνδεση της οικογένειας κατέστη δυσχερής για τους συγγενείς μη γερμανικής καταγωγής. Τα μαθήματα γλώσσας που χρηματοδοτούνταν από την Ανώτατη Ομοσπονδιακή Αρχή για την Εργασία μειώθηκαν και κάλυπταν χρονική περίοδο 6 μηνών. Από τον Ιούλιο 1996 για να αποκτήσει κάποιος βεβαίωση υποδοχής πρέπει να ολοκληρώσει επιτυχώς τις εξετάσεις στη γλώσσα. Επειδή οι σύζυγοι ή οι απόγονοι των όψιμων μεταναστών αποτελούν ήδη από πολύ καιρό το μεγαλύτερο μέρος, είναι και αυτοί υποχρεωμένοι από το 2004 και εντεύθεν να αποδείξουν ότι διαθέτουν βασικές γνώσεις στη γερμανική γλώσσα. Ο δε γάμος με έναν όψιμο παλιννοστήσαντα μετανάστη πρέπει να έχει γίνει τουλάχιστον τρία χρόνια πριν (βλ. Ομοσπονδιακή Αρχή για τη Μετανάστευση και τους Πρόσφυγες 2006).

Άλληλουργία καταγωγής και μετανάστευσης.

Η πολιτική, η οικονομία και η κοινωνία της Ανατολικής Ευρώπης μετά την πτώση του σιδηρού παραπετάσματος βρίσκονται ακόμη σε διαδικασία μετάβασης, η οποία χαρακτηρίζεται από οικονομική ύφεση, φτώχεια και έναν νεοεθνικισμό. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, δεδομένων των ανωτέρω συνθηκών, διαφοροποιούνται τα κίνητρα εξόδου (σημειώνεται, δηλαδή, αλλαγή προτεραιοτήτων) εκ μέρους των παλιννοστούτων. Ενώ παλιότερα η επιθυμία κάποιου να ζήσει 'ως Γερμανός μεταξύ Γερμανών' αναφερόταν συχνά ως λόγος εξόδου (από τη χώρα καταγωγής), τα τελευταία χρόνια, αντιθέτως, κυριάρχησε η επιθυμία επανένωσης της οικογένειας -αφού ένα μεγάλο ποσοστό είχε ήδη μεταναστεύσει στη Γερμανία- και η προσδοκία δημιουργίας καλύτερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών διαβίωσης (βλ. Dietz 1991, Bade και Oltmer 1999)

Οι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση μετά τη δεκαετία του 1990 διαφέρουν σημαντικά ως ομάδα από εκείνους του τέλους της δεκαετίας του 1980 ή των αρχών εκείνης του 1990. Ο καθημερινός πολιτισμός της ομάδας των όψιμων μεταναστών φέρει κατά ένα μεγάλο μέρος τη σφραγίδα της ρώσικης κουλτούρας, η αποκοπή από την οποία δεν μπορεί να συντελεστεί άμεσα. Στις οικογένειες των χωρών καταγωγής η καλλιέργεια των γερμανικών παραδόσεων σε καθημερινή βάση ασκείται μόνο από μια μειοψηφία των νέων. Η μεγάλη τους πλειοψηφία αισθάνεται ότι δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει ως εφιαλτήριο την κουλτούρα των προγόνων της. Αι-

σθάνονται οικειότητα και διάκεινται υπερβολικά θετικά προς τις χώρες απ' όπου προέρχονται. Παρόλα αυτά, αυτοπροσδιορίζονται κυρίως ως Γερμανοί, και αυτό εξηγείται από την εμπειρία τους να αντιμετωπίζονται στην πατρίδα ως Γερμανοί λόγω της καταγωγής τους. Στη Γερμανία, παρά το προνομιακό νομικό καθεστώς στο οποίο βρίσκονται σε σχέση με άλλους μετανάστες, αποκλείονται ποικιλοτρόπως και περιθωριοποιούνται εξαιτίας της πολιτισμικής 'ξενικότητάς' τους (βλ. Herwartz-Emden και Westphal 2002, Herwartz-Emden και Ruhrland 2006).

Παλιννοστούντες στη γερμανική αγορά εργασίας

Στα αρχεία της γερμανικής διοίκησης γίνεται διάκριση μόνο ως προς την υπηκοότητα, έτσι υφίστανται εκεί λίγα μόνο δεδομένα σχετικά με την ένταξη των παλιννοστούτων στην αγορά εργασίας. Αυτά καταχωρίζονται μετά τα πρώτα πέντε χρόνια από την είσοδό τους στην πατρίδα. Το Γερμανικό Κοινωνικοοικονομικό Πληροφοριακό Αρχείο παρέχει μεν μόνο περιορισμένες πληροφορίες (μιας και δεν πρόκειται για ολοκληρωμένη καταχώριση) αλλά τα στοιχεία που αφορούν τα ποσοστά απασχόλησης και ανεργίας είναι σωστά. Το 2004 το ποσοστό ανεργίας των παλιννοστούτων βρισκόταν στο 13% ενώ αντιθέτως των γηγενών Γερμανών στο 8%. Τούρκοι μετανάστες εμφάνιζαν το υψηλότερο ποσοστό με 19% (Στατιστική Ομοσπονδιακή Υπηρεσία 2006, βάσει των δεδομένων του κοινωνικοοικονομικού πάνελ). Η έκθεση του ΟΟΣΑ για τη γερμανική αγορά εργασίας το επιβεβαιώνει. Ενώ το 1992 τα ποσοστά της απασχόλησης των παλιννοστούτων αντιστοιχούσαν σε εκείνα περίπου των γεννημένων στη Γερμανία, μειώνονται έκτοτε και σήμερα βρίσκονται στο 13% (άντρες) και 19% (γυναίκες), κάτω από τα αντίστοιχα ποσοστά του πληθυσμού που γεννήθηκε στη Γερμανία. Ιδιαίτερος έντονη ήταν η οπισθοχώρηση κατά το χρονικό διάστημα 2001-2004, κάτι που αποδεικνύει ότι οι (όψιμοι) παλιννοστούντες που ήρθαν τελευταία επλήγησαν περισσότερο από την ασθενή οικονομική δραστηριότητα, απ' ό,τι εκείνοι που ζούσαν στη χώρα εδώ και καιρό (βλ. OECD 2005). Μια μακροχρόνια εγκάρσια έρευνα μας εφοδιάζει με κάποια ενδιαφέροντα ευρήματα για την επαγγελματική ένταξη των όψιμων παλιννοστούτων. Καταδεικνύεται ότι οι τρεις υποστηρικτικοί παράγοντες ευκολότερης ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας είναι: πρώιμοι μετανάστες αρσενικού φύλου με καλή γνώση της γλώσσας. Οι άρρενες που

χαρκτηρίζαν 'πολύ καλή' τη γνώση της γλώσσας διέθεταν εργασία κατά 83%, ενώ από εκείνους που περιέγραφαν ως 'μάλλον άσχημη' τη γλωσσική τους επάρκεια, απασχολούνταν μόνο το 68%. Τα ποσοστά για τις γυναίκες είναι 65% και 32% αντιστοίχως. Λιγότερο από το 1/3 του συνόλου των παλιννοστούτων βρήκε απασχόληση στο ίδιο ή παρεμφερές με το προηγούμενο εργασιακό αντικείμενο (βλ. Koller 1997). Επιπροσθέτως, παρατηρείται μια ακόμη πιο ελλιπής αξιοποίηση ή και εκμετάλλευση μεταναστών με διάφορα απολυτήρια σπουδών από εκείνη των γηγενών γερμανών εργαζομένων. Από έρευνα στη βάση δεδομένων του Κοινωνικοοικονομικού Πληροφοριακού Αρχείου διαπιστώθηκε ότι μόνο το 47% των όψιμων παλιννοστούτων (έναντι 77% αντίστοιχου ποσοστού για τους γηγενείς) ακολουθούν μια απασχόληση αντίστοιχη της μόρφωσής τους, ενώ ταυτοχρόνως η τυπική τους μόρφωση είναι κατ' ελάχιστον χαμηλότερη εκείνης των γηγενών ομοεθνών τους (βλ. Kopietzka και Kreyenfeld 2001). Αυτό μάλιστα εξακριβώνεται κυρίως μεταξύ των γυναικών: το 50% έως και 70% των γυναικών αυτών (έναντι 40% των ανδρών) απασχολούνται σε εργασία για την οποία είναι υπερειδικευμένες. Τούτο συμβαίνει ως επί το πλείστον επειδή προέρχονται από οργανωτικο-διοικητικά και κοινωνικο-εκπαιδευτικά επαγγέλματα, τα οποία λόγω του ότι απαιτούν μεγαλύτερη ικανότητα επικοινωνίας, είναι κατ' ουσίαν δυσχερέστερη η εξάσκησή τους (βλ. Greif 1999, Dietz 2002).

Η νεότερη έρευνα για τη βιοποριστική δραστηριότητα των όψιμων παλιννοστούτων (το δείγμα περιλαμβάνει άτομα που επέστρεψαν μετά το 1995) έλυσε τη δυσκολία με τα δεδομένα των αρχείων, διότι συνδυάστηκαν μεταξύ τους αρκετές τράπεζες δεδομένων και έτσι μπόρεσαν να εντοπιστούν οι παλιννοστούντες και καταγράφηκε η επαγγελματική τους πορεία. Τα πρώτα αποτελέσματα δείχνουν ότι 58,4% των ανέργων παλιννοστούτων δεν έχουν καμία επαγγελματική κατάρτιση (στους ντόπιους Γερμανούς αυτό το ποσοστό αντιστοιχεί στο 54,3%). Μόνο 21,2% των ανέργων παλιννοστούτων διαθέτουν επαγγελματική κατάρτιση, έναντι 35,2% των ντόπιων ανέργων. Στην αγορά εργασίας η κατάσταση των από το 1995 παλιννοστούτων χαρακτηρίζεται ως προβληματική, αν λάβουμε υπόψη μας ότι, από αυτούς, ένα ποσοστό λίγο πιο πάνω από το 10% έχει ολοκληρώσει την επαγγελματική του εκπαίδευση, ενώ στους αυτόχθονες η αντίστοιχη τιμή υπερβαίνει το 30%. Πέραν τούτου, παλιννοστούντες με πανε-

πιστημακό πτυχίο πλήττονται κατά τι περισσότερο από την ανεργία σε σχέση με τους ντόπιους Γερμανούς (βλ. Burkert και Wapler 2006).

Η ένταξη των παιδιών και των νέων

Η χρήση της γερμανικής γλώσσας συνιστά βασική προϋπόθεση για την ένταξη στον κοινωνικό ιστό. Από έρευνες στη δεκαετία του 1990 προέκυψε ότι σε γονείς από τη Σοβιετική Ένωση αποδίδονταν, σύμφωνα με δική τους εκτίμηση, κατά μέσον όρο μέτριες γνώσεις της γλώσσας. Τα παιδιά τους αντιθέτως βρίσκονταν σε χειρότερη μοίρα. Μόνο 8% των νεαρών παλιννοστούντων από τη Σοβιετική Ένωση, οι οποίοι ήρθαν στη Γερμανία μεταξύ 1990 και 1994, μιλούσαν μέσα στην οικογένεια αποκλειστικά τη γερμανική γλώσσα. Η ρωσική γλώσσα μιλιόταν μέσα στην οικογένεια από το 45,6% ενώ το 46,4% μιλούσε στο σπίτι γερμανικά και ρωσικά (βλ. Dietz και Roll 1998). Και αυτή η τάση επιβεβαιώνεται σε μια νεότερη έρευνα για την κατάσταση της ζωής κοριτσιών και νεαρών γυναικών με ιστορικό μετανάστευσης (κατ' ανάθεση του Ομοσπονδιακού Υπουργείου για την Οικογένεια, τους Ηλικιωμένους, τις Γυναίκες και τα Κορίτσια, βλ. Boos-Nuening και Karakasoglu 2004). Κορίτσια και νεαρές γυναίκες υπολείπονται των γλωσσικών τους γνώσεων από τις Γιουγκοσλάβες, Ιταλίδες, Ελληνίδες και Τουρκάλες. Μόνο 14% από τα 200 ερωτηθέντα κορίτσια με ιστορικό μετανάστευσης κρίνουν τις γνώσεις τους στη γερμανική γλώσσα ως πολύ καλές, 8% ως καλές και 78% ως μέτριες έως πολύ κακές (ό.π.: 276).

Και μόνο λόγω αυτής της έλλειψης γνώσεων, τα παιδιά και τα νεαρά άτομα των παλιννοστούντων είναι αναγκασμένα να καταβάλλουν μεγαλύτερες προσπάθειες στο σχολείο. Τα 3/5 των νεαρών όψιμων παλιννοστούντων ολοκλήρωσαν τα πρώτα χρόνια της σχολικής τους διαδρομής στις χώρες καταγωγής και ως εκ τούτου θεωρούνται 'δευτερεύοντες επιβάτες' (δευτεραγωνιστές) στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η σχολική πορεία την οποία ήδη είχαν ξεκινήσει δεν είναι συμβατή με τις κατευθύνσεις και τους σχολικούς τίτλους της γερμανικής εκπαίδευσης. Για τους παλιννοστούντες το γερμανικό σχολικό σύστημα είναι άγνωστο ως προς τις δομές του και διαφέρει σε πολλές πλευρές της σχολικής κουλτούρας από αυτό των χωρών καταγωγής τους.¹ Έως το 1989 το σχολικό σύστημα στην πρώην Σοβιετική Ένωση διέθετε καλή υποδομή σε προσωπικό και σε υλικό εξοπλισμό. Οι μαθητές ωφελούνταν από τη μετάδοση γνώσεων, από την ύ-

παρξη προσωπικής φροντίδας και από την υποστήριξη των ταλέντων στα πεδία της μουσικής, του αθλητισμού και του πολιτισμού. Οι μορφές όμως διδασκαλίας και μάθησης διέφεραν από εκείνες της Γερμανίας. Συνχότερα απ' ό,τι στα γερμανικά σχολεία η μάθηση στηριζόταν σε κατανοητές ασκήσεις και στην αποστήθιση. Κυριαρχούσε δασκαλοκεντρικό μοντέλο, η αυθεντία του δασκάλου ήταν ιδιαίτερα σεβαστή. Στη Γερμανία αντιθέτως, έχουν μεγάλη σημασία κοινωνικές και επικοινωνιακές μορφές μαθήματος (σχεδιασμός εργασίας, ανοικτές συζητήσεις μαθημάτων, προσανατολισμός στη μαθησιακή διαδικασία). Γερμανοί δάσκαλοι προκαλούν, ενίοτε, στα παιδιά των παλιννοστούντων την εντύπωση ότι δεν είναι αρκετά ικανά ώστε να ανταπεξέλθουν στη νέα μαθησιακή κατάσταση. Αυτό καθιστά τους μαθητές ανασφαλείς, οπότε αντιδρώντας στις δραστηριότητες του μαθήματος, υιοθετούν τη στάση 'περνάω απαρατήρητος'. Ειδικά τα κορίτσια επιδεικνύουν σιωπηλή επιφυλακτικότητα. Πέραν τούτου, η σχολική τους κατάσταση χαρακτηρίζεται από το ότι η μητρική τους γλώσσα και η επάρκειά τους σε αυτήν ουδεμία ανταπόκριση συναντά στη σχολική καθημερινότητα και μάλιστα συχνά απαγορεύεται η πρακτική της εξάσκησης. Η σχολική σταδιοδρομία στη Γερμανία σημαίνει σε ένα άλλο επίπεδο μια ριζική αλλαγή για την οικογένεια: στις κοινωνίες καταγωγής τους τα παιδιά επιτηρούνται σε ολοήμερα σχολεία, ώστε να εξασφαλίζεται η επαγγελματική δραστηριότητα και των δυο γονέων. Στη Γερμανία οι γονείς είναι αναγκασμένοι να αρχούνται κατά κανόνα στην κατά το ήμισυ της ημέρας επιτήρηση των παιδιών τους στο σχολείο (πρωινά σχολεία) και να διαμορφώνουν την οικογενειακή καθημερινότητα σε αυτή τη βάση. Είναι αναγκασμένοι να επενδύουν πολύ περισσότερο χρόνο στη βοήθεια για τις εργασίες και σε άλλες σχολικές απαιτήσεις των παιδιών τους, να αναπτύσσουν μεγαλύτερη προσωπική πρωτοβουλία και να αναδιοργανώνουν την καθημερινότητά τους. Σε αυτές τις οικογένειες οι εκπαιδευτικοί και επαγγελματικοί τρόποι και δρόμοι φαντάζουν περίπλοκοι αλλά και πολλά επαγγέλματα τους είναι άγνωστα.

Οι νεαροί παλιννοστούντες και οι γονείς τους είναι προσανατολισμένοι στη μόρφωση και αποδίδουν μεγάλη αξία στην εκπαίδευση. Εξαιτίας της έλλειψης γλωσσικών γνώσεων και πληροφοριών για το εκπαιδευτικό σύστημα, οι γονείς δεν είναι συχνά σε θέση να βοηθήσουν τα παιδιά τους σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο του και να τα 'εντάξουν' επιτυχώς στο σχολικό

σύστημα. Συχνά ο προσανατολισμός και η απόφαση για τη σχολική και επαγγελματική εκπαίδευση των παιδιών αφήνεται στα ίδια ή καθορίζεται από το θεσμικό πλαίσιο. Συγκρινόμενα με την ηλικιακή τους ομάδα, τα παιδιά και οι νεαροί με ιστορικό μετανάστευσης κατατάσσονται στο σχολείο μία ή και δύο τάξεις χαμηλότερα. Πολλά δημοτικά και πεντατάξια σχολεία [Hauptschulen] προσφέρουν ενισχυτικά προγράμματα ώστε να εξισορροπηθούν οι υπάρχουσες γλωσσικές ελλείψεις, καθότι αυτές επιδρούν στη σχολική γνώση, ειδικά στα μαθήματα που συνδέονται με τη γλώσσα καθώς επίσης και στη σχολική τους απόδοση. Επειδή από τα Πρακτικά Σχολεία [Realschulen] και στα Γυμνάσια [Gymnasien] απουσιάζουν τέτοια προγράμματα, εναπομένουν τα παιδιά και οι νεαροί παλιννοστούντες στα Hauptschulen και πλεονάζουν εκεί. Η συμμετοχή τους σε σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης υπολείπεται κατά τι συγκρινόμενη με εκείνη ντόπιων μαθητών (βλ. Υπουργείο για το Σχολείο και τη Μετεκπαίδευση, την Επιστήμη και την Έρευνα του κρατιδίου Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας 2005). Σύμφωνα με την έκθεση για τη μόρφωση που διεξήχθη με εντολή της Διαρκούς Διάσκεψης των υπουργών Πολιτισμού των κρατιδίων της Δ. Γερμανίας και του Ομοσπονδιακού Υπουργείου για την Εκπαίδευση και την Έρευνα, το 38,4% των 15χρονων μαθητών με ιστορικό μετανάστευσης πηγαίνουν σε Γενικό Σχολείο [Hauptschule], το 33,6% σε Πρακτικό Σχολείο, το 9,8% σε Ενιαίο Γυμνάσιο [ενιαίο Gesamtschule] και μόνο 18,2% σε Γυμνάσιο. Σε σύγκριση με αυτά το 16,6% των μαθητών χωρίς ιστορικό μετανάστευσης πηγαίνουν στο Γενικό, 38,6% στο Πρακτικό, 11,6% σε Ενιαίο Γυμνάσιο και 33,2% σε Γυμνάσιο. Μεγάλος αριθμός παλιννοστούντων εγκαταλείπουν τις σπουδές τους, χωρίς να αποκτήσουν απολυτήριο. Κατά μέσο όρο, το μορφωτικό τους επίπεδο είναι σημαντικά κατώτερο από εκείνο των αυτοχθόνων μαθητών. Από τα ανωτέρω προκύπτει ως λογικό συμπέρασμα η δυσκολία αναζήτησης θέσεων επαγγελματικής εκπαίδευσης. Βέβαια, επειδή οι παλιννοστούντες, ως γερμανοί πολίτες, δεν μνημονεύονται ξεχωριστά στις αντίστοιχες στατιστικές, τίθεται εν αμφιβόλω η ακριβεία των τωρινών τους δηλώσεων για την κατάστασή τους στην επαγγελματική εκπαίδευση ή σε ανώτατες σχολές και πανεπιστήμια (βλ. Herwartz-Emden 2005, Solga 2005).

Οι νέοι που εισήλθαν όψιμα στη Γερμανία και διέθεταν ήδη απολυτήριο από τη χώρα καταγωγής τους, υποχρεούνται σύμφωνα με το γερμανικό δι-

καιο σε περαιτέρω φοίτηση, διαφορετικά το απολυτήριό τους ισοδυναμεί στη Γερμανία με την 9^η τάξη του Γενικού Σχολείου. Για πολλούς αυτό σημαίνει υποβάθμιση του σχολικού τους επιπέδου, διότι κατά κανόνα το απολυτήριο είναι περισσότερο συγκρίσιμο με κάποιον σχολικό τίτλο μεσαίας στάθμης. Μια ιδιαίτερα προβληματική ομάδα δημιουργούν οι νέοι οι οποίοι κατά την παλινοστήσή τους δεν υποχρεούνται φοίτησης, αλλά διαθέτουν υποτυπώδεις ή ανύπαρκτες γλωσσικές γνώσεις. Μπορούν να παρακολουθήσουν ενισχυτικά μαθήματα γλώσσας, αλλά αυτά δεν επαρκούν για να ολοκληρωθεί η επαγγελματική εκπαίδευση ή για να φοιτήσουν σε σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η επαγγελματική εκπαίδευση που άρχισε ή τελείωσε στις χώρες καταγωγής αποτελεί πρόβλημα για τη 'νευρική' γερμανική αγορά εργασίας, διότι οι επαγγελματικοί εκπαιδευτές και τα αποδεικτικά σπουδών δεν αντιστοιχούν σε εκείνα των γερμανικών επαγγελμαμάτων.

Διαδικασίες πολιτισμικής ένταξης

Οι νεαροί όψιμοι παλινοστούντες απαρτίζουν μια πολύ ετερογενή ομάδα. Διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό ως προς την καταγωγή, τον τρόπο μόρφωσης, το οικογενειακό ιστορικό και τις συνθήκες εξόδου από τη χώρα, οπότε διαφέρουν και ως προς τις προϋποθέσεις εκκίνησης για την πολιτισμική τους ένταξη [Akkulturation]. Όλοι όμως μοιράζονται κοινές εμπειρίες, όπως η άγνοια της γλώσσας και η αδυναμία προσανατολισμού, η αίσθηση 'ετερότητας', ο προβληματισμός για την κοινωνική θέση και την αποδοχή τους. Αντιστοίχως, το γεγονός της μετανάστευσης καθαυτό απαιτεί απ' τον καθένα χωριστά πολλαπλές ικανότητες προσαρμογής και προσανατολισμού.

Λόγω της όλο και πιο δύσκολης οικονομικής και κοινωνικής ένταξης και της συχνής εμπειρίας της απόρριψης από τους εντόπιους, η οικογένεια προσφέρει στον καθένα από αυτούς τον αναγκαίο καθημερινό χώρο προστασίας. Μέσα στους κόλπους της αντιμετωπίζονται απογοητεύσεις και συγκρούσεις. Η εμπειρία της μετανάστευσης στη Γερμανία ενισχύει περαιτέρω την οικογενειακή συνοχή, η οποία στις χώρες καταγωγής υποβοηθείται μέσω της συλλογικής τήρησης αξιών. Ένα καλό οικογενειακό κλίμα βασισμένο στον αλληλοσεβασμό μπορεί, από την πλευρά του, να συνεισφέρει στη δημιουργία και καλλιέργεια κοινωνικών επαφών με γηγενείς.

Όμως οι συνθήκες διαμονής των οικογενειών με ιστορικό μετανάστευσης δυσχεραίνουν συχνά την επαφή με τους ντόπιους. Κατά την άφιξή τους στη Γερμανία τοποθετούνται σε προσωρινούς καταυλισμούς και ακολούθως σε προσωρινές εστίες, στις οποίες παραμένουν κατά μέσον όρο επί 29 μήνες. Οι δυσχερείς συνθήκες διαμονής δεν επιτρέπουν ιδιαίτερη συνάφεια επαφών και βιώνονται ως βάρος εκ μέρους των παιδιών και των νέων. Ως εκ τούτου η για πρώτη φορά διαμονή σε δική τους κατοικία θεωρείται ως επιτυχία και επιβεβαίωση της απόφασης εισόδου στη χώρα, μια που συχνά ευρίσκονται σε μια συνοικία με υψηλό ποσοστό μεταναστών (βλ. Fuchs 1999).

Φιλίες και κοινωνικά δίκτυα, τα οποία εξ ανάγκης εγκαταλείφθηκαν στη χώρα προέλευσης, πρέπει να ανασυσταθούν εκ νέου μετά την παλιννόστηση. Αυτό ισχύει τόσο για τους γονείς όσο και για τα παιδιά. Οι ελάχιστες γνώσεις της γλώσσας, οι συνθήκες διαμονής ή η απορριπτική συμπεριφορά των ντόπιων δυσκολεύουν όχι μόνο τους γονείς αλλά και τα παιδιά να συνάψουν νέες φιλίες μαζί τους. Αν και οι νεαροί παλιννοστούντες επιδεικνύουν, κατά τον ελεύθερο χρόνο τους, συμπεριφορά και καταναλωτικό προσανατολισμό που προσομοιάζει με αυτόν των γηγενών, εν τούτοις αναζητούν τις φιλίες τους ανάμεσα στους ομοεθνείς τους. Η στενή παρέα προσφέρει κατανόηση και υποστήριξη βασιζόμενη σε παρόμοιες εμπειρίες ζωής και κοινωνικής εξοικείωσης των μελών της. Εκεί συζητιούνται και αντιμετωπίζονται δυσκολίες, αβέβαιες μελλοντικές προοπτικές, ο κοινωνικός στιγματισμός και ο αποκλεισμός. Μεγάλη σημασία δίνεται σε 'παραδοσιακούς' προσανατολισμούς τους οποίους οι ρωσογερμανοί αποκαλούν 'ρωσικούς'. Προκύπτουν έτσι δικά τους πρότυπα αλληλεπίδρασης. Ο σχηματισμός τέτοιας ομάδας κρύβει τον κίνδυνο το άτομο να αποκλεισθεί και να στιγματισθεί από τον γηγενή πληθυσμό, αλλά από την άλλη του προσφέρει στοργή. Σε μια δημοσκόπηση (βλ. Herwartz-Emden και Westphal 2002) μεταξύ εφήβων διαπιστώθηκε ότι ο αποκλεισμός από τους γερμανούς νέους συχνά επεκτείνεται και πέραν της διαδικασίας ενηλικίωσης αφού νεαροί παλιννοστούντες περιγράφουν τους εαυτούς τους ως 'ωρμότερους' από τους γερμανούς συνομήλικούς τους και ορίζουν τη νεανική τους κοινωνική θέση με διαφορετικό τρόπο. Κατά την κρίση τους, η περίοδος της νεότητας στη Γερμανία φέρει τη σφραγίδα της ανευθυνότητας, ενώ αντιθέτως οι ίδιοι αυτοπεριγράφονται ως άτομα με κοινωνικά αντανакλαστικά και μελ-

λοντικούς στόχους. Βέβαια δημιουργούν επαφές με ντόπιους κατά τον ελεύθερο χρόνο τους, αλλά αυτές δεν βιώνονται πάντα ως επαρκείς από την πλευρά τους. Έτσι η διαδικασία πολιτισμικής ένταξης των νέων αποτελεί μια δύσκολη ακροβασία: τα προβλήματα της νεότητας πρέπει να αντιμετωπισθούν σε αντιπαράθεση με τους ισχύοντες τρόπους ζωής στη Γερμανία, με τις αξίες και τους προσανατολισμούς της νεολογιστικής κουλτούρας που βιώνονται ως παρεκκλίνοντες από αυτούς της χώρας καταγωγής (ό.π.).

Εμπειρικά ευρήματα ως προς τη διαδικασία πολιτισμικής ένταξης παιδιών και νεαρών παλιννοστούτων

Η πορεία της πολιτισμικής ένταξης των νέων με ιστορικό μετανάστευσης εξετάστηκε ξεχωριστά μόνο σε μικρό αριθμό ερευνών. Υπάρχει έλλειψη επίκαιρων ερευνών αναφορικά με την ομάδα των παλιννοστούτων οι οποίοι εισήλθαν στη χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και, ιδιαιτέρως, για τα παιδιά και τους νέους. Σε παλιότερες έρευνες διαπιστωνόταν ομόφωνα ότι η μετανάστευση όχι μόνο δεν συνιστά ένα συγκρουσιακό γεγονός στη ζωή των παιδιών και των νέων, αλλά τους εξασφαλίζει, ανεξαιρέτως, θετικά εφόδια. Μια μακράς διάρκειας ποσοτική έρευνα [Längsschnittstudie] κατά τη δεκαετία του 1990 ανάμεσα σε παιδιά παλιννοστούτων ηλικίας 8-12 ετών έδειξε μια γενικά θετική διάθεση. Ακόμη και παιδιά που αρχικά δεν εξέφραζαν ιδιαίτερη ευεξία, μετά από μια σχολική χρονιά στην καινούρια τάξη είχαν αποκτήσει θετική εικόνα για τον εαυτόν τους σε σύγκριση με άλλους μαθητές. Ακόμη και κάποιες λίγες επαφές με ντόπιους μαθητές αρκούσαν για τη βελτίωση της κατάστασής τους. Άρα η μετανάστευση αυτή καθεαυτή δεν είχε ουδεμία αρνητική επίδραση στην ιδέα που είχαν για τον εαυτόν τους (βλ. Roebbers 1997). Μια περαιτέρω διαφοροποιημένη ποσοτική έρευνα για την κατάσταση των νέων υπέδειξε ότι σε εκείνη τη χρονική περίοδο τα 3/4 των ερωτηθέντων νέων μετά από παραμονή τεσσάρων ετών στη Γερμανία δεν κατονόμασαν κανένα πρόβλημα σχετικό με την ένταξή τους. Μόνο το 1/4 από αυτούς εξ αυτών παραπονέθηκε για καταθλιπτική διάθεση, κακούς βαθμούς, προβλήματα κατανόησης ή και υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ. Ως παράγοντες ρίσκου καθορίστηκαν τα ακόλουθα κριτήρια: άρνηση της παλιννόστησης, αποτυχία ανάληψης επαφής με ντόπιους συνομηλίκους νεαρούς, ελλιπής υποστήριξη εντός της οικογένειας καθώς επίσης και κακή γνώση της γλώσσας (βλ. Silbereisen και

Schmitt-Rodermund 1999). Μια ποιοτική έρευνα παραπέμπει μεν σε δυσκολίες στη διαδικασία πολιτισμικής ένταξης στον τομέα της γλώσσας, εμπειρίες κοινωνικών διακρίσεων και προκλήσεις σχετικές με το φύλο (βλ. Herwartz-Emden και Westphal 1998), επιβεβαιώνει όμως τα ευρήματα ότι οι νεαροί παλιννοστούντες στη Γερμανία εγκαθίστανται (και στεριώνουν) εκεί μετά από μερικά χρόνια. Οι ερωτηθέντες νέοι, μετά από παραμονή τεσσάρων έως έξι χρόνων στη Γερμανία, βρίσκουν τον δρόμο τους στο καινούριο κοινωνικό περιβάλλον και αντιλαμβάνονται την παλιννόστηση ως ευκαιρία για τους ίδιους, ώστε να αναπτύξουν ατομικές μελλοντικές προοπτικές. Περιγράφουν τον εαυτό τους ως σίγουρο, με αυτοπεποίθηση και με προσήλωση στον στόχο (βλ. Herwartz-Emden και Westphal 1998). Μια ποιοτική έρευνα επιστούσε την προσοχή στη σημασία της ηλικίας των εισερχομένων ως προς τη διαδικασία της ένταξης. Σύμφωνα με αυτή, το νεαρό της ηλικίας θεωρείται πλεονέκτημα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των αποτυχιών στον τομέα των κοινωνικοπολιτισμικών τεχνικών και του ρου της ιστορίας της ζωής, ιδιαίτερα για την αντιμετώπιση κοινωνικών εμπειριών απώλειας (βλ. Meister 1997). Οι νέοι υιοθετούν τη στρατηγική της ερμηνείας της βιογραφικής τους ασυνέχειας ως φάση στην εξελικτική πορεία της ζωής τους: η περίοδος πριν από την παλιννόστηση αποδίδεται στην παιδική ηλικία, την οποία έχει ολοκληρώσει κάποιος, ώστε όντας στη φάση της νεότητας, να επικεντρωθεί στο παρόν και το μέλλον. Αλλαγές όπως π.χ. σε αντιλήψεις κοινωνικών αξιών και σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ερμηνεύονται ως φυσιολογικές διαδικασίες ανάπτυξης. Αυτού του είδους τη στρατηγική δεν διαθέτουν μεγαλύτερα παιδιά και νέοι (βλ. Meister 1997).

Οι παλιννοστούντες νέοι στη φάση ακριβώς της νεότητάς τους είναι αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν προβλήματα ανάπτυξης, να αποκτήσουν προσανατολισμό και πρακτικές δράσης υπό το φως μιας νέας κοινωνικής τάξης και αγνώστων νεολαιο-πολιτιστικών προσανατολισμών και να τα τοποθετήσουν σε ένα πλαίσιο αναφοράς, το οποίο θα καθοδηγήσει τη δράση και τη συμπεριφορά τους (βλ. Herwartz-Emden και Westphal 2002). Αυτό το ζήτημα, η εξέταση δηλαδή της αντιμετώπισης της πολιτισμικής ένταξης σε συνάρτηση με τα προβλήματα ανάπτυξης των νέων, πάσχει στη μέχρι σήμερα έρευνα για τους παλιννοστούντες. Ερευνήθηκε μόνο ο προσανατολισμός ανάπτυξης της αυτονομίας νεαρών παλιννοστούντων από την Πο-

λωνία, τη Ρουμανία και την πρώην Σοβιετική Ένωση. Επομένως, οι προσανατολισμοί ανάπτυξης συνέβησαν πρόωρα στην κοινωνία των μεταναστών. Νεοφερμένοι μετανάστες δήλωσαν σημαντική καθυστέρηση στους προσανατολισμούς ανάπτυξής τους για αυτονομία συγκριτικά με τους γερμανούς συνομήλικούς τους. Η αυξανόμενη διάρκεια παραμονής οδηγεί σε μια ενδοατομικά παρεκκλίνουσα πρωιμότητα του αναπτυξιακού προσανατολισμού, όπου το οικογενειακό περιβάλλον- συμπεριφορά διαπαιδαγώγησης των γονιών, έκταση γονεϊκού ελέγχου- μπορεί να θεωρηθεί ως ελεγχόμενη μεταβλητή (βλ. Schmitt-Rodermund 1997).

Πολιτισμική ένταξη ανάλογα με το φύλο κατά την περίοδο της νεότητας

Από τη δεκαετία του 1990 έχουν αναπτυχθεί και εφαρμοσθεί εμπειρικά έρευνες με θέμα την προοπτική της συνάφειας της πολιτισμικής ένταξης σε σχέση με προσανατολισμούς και προβλήματα ανάπτυξης ανάλογα με το φύλο (Herwartz-Emden 1995). Η πολιτισμική ένταξη εξαρτάται από το φύλο στο οποίο ανήκει κάποιος και από τις εξελίξεις που αφορούν τα φύλα. Παιδιά και νέοι στην καινούργια τους πατρίδα γνωρίζουν εικόνες των φύλων και βιογραφικούς προσανατολισμούς ανδρών και γυναικών, οι οποίοι είναι διαφορετικοί από τα πρότυπα κοινωνικοποίησης στη κοινωνία καταγωγής όπως και εντός της οικογένειάς τους. Σε αυτό το νέο (κοινωνικό) επίπεδο, η δημιουργία εικόνων των φύλων και των προσανατολισμών σε σχέση με αυτά, είναι σημαντική κατά τη διάρκεια της νεότητας.

Το πολιτιστικό πλαίσιο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης παριστά το φόντο της κοινωνικοποίησης για τους προσανατολισμούς πολλών νέων σε σχέση με το φύλο: η διαφορετικότητα των φύλων ερμηνεύτηκε στη σοβιετική κοινωνία ως βασική ανθρωπολογική διαφοροποίηση βιολογικά καθορισμένη. Η ισότητα της γυναίκας επιβαλλόταν από το κράτος και οδηγούσε στην ακραία υψηλή συμμετοχή της στην αγορά εργασίας. Επιπλέον, η γυναίκα υφίστατο πίεση από την επαναληψιμότητα της εργασίας της εντός του πλαισίου της οικογένειας. Η σχετιζόμενη με το φύλο κοινωνικοποίηση λάμβανε χώρα μέσω ανάθεσης εργασιών αναλόγως με το φύλο και τις ιδιότητες του χαρακτήρα. Η στροφή στην ιδιωτική σφαίρα, η οποία σε αντίθεση προς την καταπιεστική πολιτική σφαίρα, θεωρείτο ως ένας ικανοποιητικός χώρος απόσυρσης, σήμαινε για την ικανή σε αυτόν τον τομέα γυναίκα, ένα πρόσθετο κέρδος σε εξουσία. Στον άνδρα αντιθέτως αποδιδόταν ο

ρόλος του 'ήρωα' και του κομμουνιστή αγωνιστή και εργάτη. Τα σχετικά με το φύλο ζητήματα της πολιτισμικής ένταξης των παλιννοστούντων επηρεάστηκαν από το ιστορικό υπόβαθρο των κοινωνικοποιημένων εικόνων και προσανατολισμών των φύλων στον κοινωνικό ιστό των χωρών καταγωγής (βλ. Herwartz-Emden 2000). Για τις νέες παλιννοστούσες γυναίκες η διαφορετικότητα των φύλων είναι, ως εκ τούτου, βιολογικά καθορισμένη. Οι ίδιες, σε μια έρευνα κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1990, σε αντίθεση προς τις συνομήλικές τους Γερμανίδες, περιγράφουν μια θηλυκή εικόνα για τον εαυτό τους, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως στερεοτυπικά 'θηλυκή' με εκφραστικές-συναισθηματικές ποιοτικές ιδιότητες (βλ. Herwartz-Emden και Westphal 1998). Η 'ανδροπρεπής' περιγραφή του 'δυνατού' είναι, αντιστοίχως, σημαντική για τους άρρενες νέους. Τα κορίτσια αισθάνονται υπεροχή έναντι των αγοριών και περιγράφουν τη διαφορετικότητα του φύλου τους ως θετικό χαρακτηριστικό ταυτότητας. Τα κορίτσια εξηγούν ότι η εντονότερη ευαισθησία και ηπιότητα που αποδίδονται αποκλειστικά σε αυτά, συνιστούν τρόπους συμπεριφοράς με υψηλότερη αξία και χαρακτηριστικά σύνεσης. Μέσω αυτού εκφράζουν μια εκτίμηση για την παραδοσιακή θηλυκότητα, όπως αυτή τους είναι οικεία από την κοινωνία, το περιβάλλον καταγωγής τους, λόγω της θετικής κοινωνικής αξιολόγησης της μητρότητας και της θηλυκότητας εκεί. Ο έντονος προσανατολισμός προς το επαγγελματικό πεδίο δεν τους είναι διόλου αντίθετος με αυτή την αντίληψη της θηλυκότητας και της μητρότητας. Ακόμη περισσότερο, δεν δηλώνουν έτοιμες να παραιτηθούν των παιδιών προς όφελος του επαγγέλματός τους. Αυτό το συνονθύλευμα φυλετικών προσανατολισμών στην αυτοσυγκρότηση των κοριτσιών συγκρούεται με εικόνες φύλων και βιογραφικές προσδοκίες που στη Γερμανία καταχωρίζονται διαφορετικά.

Στη γερμανική κοινωνία οι γυναίκες αντιμετωπίζουν ως μεγάλο πρόβλημα την συνύπαρξη επαγγελματικής επιτυχίας και οικογένειας. Από κοινωνικής σκοπιάς η ιδανική μητέρα φέρει την ευθύνη για τη διαπαιδαγώγηση και δεν εργάζεται εκτός σπιτιού. Για την εργαζόμενη μητέρα δημιουργείται ένα δίλημμα, το οποίο κορυφώνεται με τη δημιουργία ενοχών και συναισθηματικών συγκρούσεων. Εξαιτίας της ατομικιστικής κοινωνικής δομής της Γερμανίας σε συνάρτηση με την έλλειψη δικτύων για γυναίκες στο ζήτημα της επίβλεψης των παιδιών καθίσταται εντονότερη η εξάρτηση της γυναίκας από τα κρατικά ιδρύματα, τα οποία όμως δεν επαρκούν. Έ-

τσι, η Γερμανίδα πρέπει να λύσει μόνη της αυτή την αντίφαση (βλ. Guemen, Herwartz-Emden και Westphal 2000). Μερικά από τα ερωτηθέντα κορίτσια με ιστορικό μετανάστευσης ασχολούνται με αυτήν την προβληματική. Μια μικρή ομάδα δήλωσε ότι ένας γάμος αξίζει να επιδιωχθεί μόνον όταν ανευρεθεί ο σωστός άνδρας. Μπορούν να φανταστούν τη ζωή τους και ως μητέρες που ανατρέφουν μόνες τους τα παιδιά τους. Τα κορίτσια εκείνα τα οποία δεν μπορούσαν να διανοηθούν ότι θα αποκτήσουν παιδιά και θα παντρευτούν, υπερθεματίζαν ως προς την ισότητα και την ατομική ανεξαρτησία των γυναικών, κυρίως από τον άνδρα (βλ. Herwartz-Emden 2000b).

Για τα κορίτσια, η ειδική εξελικτική πορεία τους στο μεταναστευτικό περιβάλλον μπορεί να απεικονίζει έναν κίνδυνο αναφορικά με την αυτοαντίληψή τους. Τα κορίτσια αγωνίζονται με ένα ελλείπον αίσθημα αυτοεκτίμησης. Περιγράφονται από τους εκπαιδευτικούς και τους ντόπιους μαθητές ως άτομα προσαρμοσμένα που περνούν διακριτικά απαρατήρητα, υποφέρουν από τις διακρίσεις, είναι κλεισμένα στον εαυτό τους, αρνούνται την καταγωγή τους και ντρέπονται για τη γλώσσα τους (βλ. Herwartz-Emden και Westphal 2002, Strobl και Kuehnel 2000). Η συγκρότηση ταυτότητας φύλου σε άρρενες νεαρούς μετανάστες διαγράφεται πιο έντονα. Ο σχηματισμός ταυτότητας του άνδρα καθορίζεται αφενός μέσω της θραύσης των προτύπων του προσωπικού του πολιτισμικού πλαισίου αναφοράς, αφετέρου μέσω της εμπειρίας του αποκλεισμού και της 'ξενικότητας'. Μόνο σε λίγες περιπτώσεις μπορούν να εμφανίζονται ως υπερέχοντες, δυνατοί και αρρενωποί. Οι αθλητικές δραστηριότητες προσφέρονται εδώ ώστε να 'σηνοθετηθεί' η αρρενωπότητά τους και την ίδια στιγμή να αισθανθούν ισάξιοι απέναντι στους ντόπιους. Αλλά και οι σωματικές αντιπαραθέσεις δεν λείπουν, εάν υπάρξει ανάγκη να υπερασπιστούν τη θέση τους μέσα στην ομάδα (βλ. Schaefer 2002, S. 12).

Οι δυσκολίες ενσωμάτωσης νέων παλιννοστούτων ανδρών έγιναν αντιληπτές σε πολλά σημεία της Γερμανίας τα τελευταία χρόνια και έχουν εντοπισθεί νεαρά παραβατικά άτομα σε αυτή την ομάδα, τα οποία συχνά απασχολούν τις αρχές. Σε σχέση με την υπερβολική κάλυψη του θέματος στην ειδησεογραφία των ΜΜΕ έχουν θεθεί σε δημόσια συζήτηση οι στερεότυπες απόψεις και εικασίες γύρω από τις παραδοσιακές αντιλήψεις και τη ροπή προς βίαιες συμπεριφορές αυτής της ομάδας, η οποία εμφανίζει μια

εξαιρετικά αρνητική εικόνα. Νεαροί και νέοι άνδρες με ιστορικό παλιννόστησης σκιαγραφούνται γενικευμένα ως επικίνδυνοι, επειδή παριστάνονται βίαιοι και εγκληματικοί. Επίσης σε σχολεία και άλλα παιδαγωγικά ή κοινωνικοπαιδαγωγικά ιδρύματα μπορεί να αντιληφθεί κανείς τον φόβο συναναστροφής με άρρενες παλιννοστούντες (ό.π.).

Οι επιφυλάξεις και προκαταλήψεις των ντόπιων νέων, καθώς και η παρεπόμενη διεύρυνση του κοινωνικού χάσματος μεταξύ των ομάδων, επηρεάζουν σημαντικά τους ατομικούς και συλλογικούς τρόπους αυτοεμφανείας των νέων παλιννοστούντων (βλ. Herwartz-Emden και Ruhland 2006). Το αποτέλεσμα είναι οι διαρκείς δυσχέρειες στην ένταξή τους. Μια αμερόληπτη ματιά στην εγκληματολογική στατιστική δείχνει ότι ένα μεγάλο μέρος των παρεκκλινόντων τρόπων συμπεριφοράς στην ομάδα των παλιννοστούντων δεν διαχωρίζεται από εκείνες (τις συμπεριφορές) των ντόπιων νεαρών. Τα αδικήματα που διαπράττονται είναι ως επί το πλείστον ασήμαντα (βλ. Strobl και Kuehnel 2000, Luff 2000).

Συμπέρασμα

Στο νέο πολιτισμικό περιβάλλον, οι συνυφασμένες με τη μετανάστευση εμπειρίες της διαφορετικότητας θέτουν σε λειτουργία μια διαδικασία αλλαγής και προσαρμογής, η οποία συνεπιφέρει ατομικές αλλαγές συμπεριφοράς. Αυτές, βεβαίως, εξαρτώνται από τις ευκαιρίες συμμετοχής που παρέχει ο κοινωνικός περίγυρος, στον οποίον εντάσσονται οι μετανάστες. Οι παλιννοστούντες αυτοπροσδιορίζονται μέσω της ιδιαιτερότητας της ιστορίας τους. Μπορούν να ταυτισθούν τόσο με τον ντόπιο πληθυσμό όσο και με την ομάδα καταγωγής. Εμπειρικά δεν διαπιστώνονται προσανατολισμοί αυτονόμησης και περιθωριοποίησης. Η πολιτισμική ένταξη των νεαρών παλιννοστούντων λαμβάνει χώρα με διαφορετικό τρόπο ως προς το φύλο και είναι τομεοποιημένη δηλαδή, διαφέρει ως προς τον τομέα. Ενώ από νομικής απόψεως καταλαμβάνουν τη θέση τους εντός της γερμανικής κοινωνίας όντας μέλη μιας εθνοτικής ομάδας, εντούτοις αυτή την κοινωνική και πολιτισμική ένταξη ορισμένοι δεν την πετυχαίνουν. Για την πλειοψηφία των παλιννοστούντων, βέβαια, η δύσκολη ακροβασία ανάμεσα στην αντιμετώπιση των προβλημάτων ένταξης σε αντιπαράθεση με την ισχύουσα γερμανική κουλτούρα τους κανόνες και τους δικούς της τρόπους ζωής απέδωσε μέχρι τώρα αρκετά. Στην επαγγελματική τους ζωή οι παλιννοστού-

ντες από το 2001 αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες ένταξης, ειδικά αν λείπει η επαγγελματική κατάρτιση. Ως 'ενδιάμεσοι δευτερεύοντες επιβάτες' στο σύστημα σχολικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης οι νέοι παλιννοστούντες, εξαιτίας γλωσσικών και αποκλινόντων διδακτικών προγραμμάτων και μορφών, πρέπει να επιδείξουν επιδόσεις προσαρμογής. Παρά τις υψηλές μορφωτικές επιδιώξεις δεν καταφέρνουν όλοι να αποκτήσουν ικανοποιητική σχολική μόρφωση και επαγγελματική κατάρτιση. Μια σχολική και κοινωνική απομόνωση της ομάδας των παλιννοστούτων δεν είναι από κοινωνικής άποψης σε κάθε περίπτωση ουδόλως επιθυμητή. Η διγλωσσία και η πολυπολιτισμικότητά τους αποτελεί για τη γερμανική κοινωνία μια πλήρη πηγή αποθεμάτων για το μέλλον, η οποία αξίζει να υποστηριχθεί. Το κοινωνικό όφελος από την υποστήριξη της ένταξης καθίσταται εμφανές μέσω της οικονομικής και πολιτικής διασύνδεσης με την ανατολική, κεντρο-ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη, η οποία μετά το πέρας του Ψυχρού Πολέμου αυξάνει έντονα. Η ευρωπαϊκή οικονομία, αλλά και η πολιτική, εξαρτάται από άτομα, τα οποία σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο μορρούν να συνεννοηθούν τόσο γλωσσικά όσο και πολιτισμικά.

Μετάφραση από τα γερμανικά: Αγγελική Νικάκη

Σημειώσεις

1. Εξαιτίας της ομοσπονδιακής δομής της Γερμανίας η νομοθεσία και η διοίκηση στον τομέα της εκπαίδευσης είναι υπόθεση κάθε κρατιδίου, πράγμα που οδηγεί σε ανομοιομορφία του σχολικού συστήματος. Στον πρώτο κύκλο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης τα σχολεία γενικής εκπαίδευσης δομούνται πάνω σε τριετή ή εξαετή (στο Βερολίνο και το Βρανδεμβούργο) πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στα περισσότερα κρατίδια πρόκειται για το Hauptschule, το Realschule, το Gymnasium και το Gesamtschule. Το Hauptschule τελειώνει με την 9^η, σε μερικά κρατίδια με τη 10^η τάξη (συμπεριλαμβανομένων και εκείνων του δημοτικού). Παρέχει γενική μόρφωση ως βάση για μια πρακτική επαγγελματική κατάρτιση. Το Realschule τελειώνει με τη 10^η τάξη και σχηματίζει μέσω μιας διευρυμένης γενικής μόρφωσης τη βάση για ανώτερα επαγγέλματα κάθε είδους. Το Gymnasium περιλαμβάνει 12 ή 13 τάξεις (συμπεριλαμβανομένων αυτών του δημοτικού). Το απολυτήριό του ισχύει ως αποδεικτικό για σπουδές σε ανώτατες σχολές. Το Gesamtschule συνενώνει αρκετές κατευθύνσεις μόρφωσης που οδηγούν σε διάφορα απολυτήρια (απολυτήριο του Hauptschule και το λεγόμενο Μεσαίο Απολυτήριο [Mittlere Reife] ή στο δικαίωμα για τη μετάβαση στη γυμνασιακή ανώτερη βαθμίδα /Λύκειο). Σε ορισμένα κρατίδια, εδώ και μερικά χρόνια, υπάρχουν νέοι τύποι σχολείου με διαφορετι-

κές κατά τόπους ονομασίες, όπου συγχωνεύονται οι κατευθύνσεις μόρφωσης του Hauptschule και του Realschule (Mittelschule, ενιαίο Hauptschule και Realschule κ.λπ.). Οι μορφωτικοί και εκπαιδευτικοί θεσμοί για τους δεκαεξάχρονους και δεκαεννιάχρονους στον δευτερογενή τομέα Π περιλαμβάνουν σχολεία γενικής εκπαίδευσης (τη γυμνασιακή ανώτερη βαθμίδα/ Λύκειο) και επαγγελματικές σχολές υπό μορφή πλήρους και μερικού ωραρίου λειτουργίας (σχολές, επαγγελματικά γυμνάσια και Λύκεια -που αντιστοιχούν στα δικά μας επαγγελματικά Λύκεια- καθώς και εκπαιδευτικές επιχειρήσεις δυαδικού συστήματος. Πρόκειται για σύστημα στο οποίο τα δύο τρίτα των νέων ολοκληρώνουν, ανάλογα με το επάγγελμα, μια κατά κανόνα τριχρόνη επαγγελματική κατάρτιση ειδίκευσης, η οποία διεξάγεται παράλληλα στην επιχείρηση και στην επαγγελματική σχολή (ΣτΜ).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bade, K. J. (1994). *Ausländer, Aussiedler, Asyl. Eine Bestandaufnahme*. München: Beck.
- Bade K. J. και Oltmer, J. (1999). 'Einführung. Aussiedlerzuwanderung und Aussiedlerintergration. Historische Entwicklung und aktuelle Probleme', στο Bade, K. J. και Oltmer, J. (επιμ.): *Aussiedler: deutsche Einwanderer aus Osteuropa*. IMIS-Schriften, Bd. 8. Osnabrück : Universitätsverlag Rasch, S. 9-51.
- Boos-Nünning, Ur. και Karakasoglu, Y. (2004). *Viele Welten leben. Lebenslagen von Mädchen und jungen Frauen mit griechischem, italienischem, jugoslawischem, türkischem und Aussiedlungshintergrund*. Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (επιμ.). Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (2006). *Migrationsbericht 2005*. <http://www.bamf.de.16.6.2006>.
- Bundesministerium des Innern (2004). *Migrationsbericht 2004* <http://www.bmi.bund.de.November 2004>.
- Bundeszentrale für politische Bildung (2000). *Aussiedler. Informationen zur politischen Bildung*. Heft 267. München, Francis print & media GmbH.
- Burkert, C. και Wapler, R. (2006). *Bildung, Beschäftigung und Arbeitslosigkeit von Spätaussiedlern*. Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung. Vortrag im Rahmen der Tagung 'Migration und Bildung', Hamburg, 3.2.2006.
- Dietz, B. (1991). *Erwartungen an die neue Heimat: Deutsche Aussiedler aus der Sowjetunion vor dem beruflichen und sozialen Neubeginn in der Bundesrepublik Deutschland*. Osteuropa-Institut München.
- Dietz, B. (2002). 'Die Intergration von Zuwanderern in Deutschland: Aspekte der Politik und des Arbeitsmarktes', *Forost Arbeitspapier*, Nr. 2, Januar.

- Dietz, B. και Roll, H. (1998). *Jugendliche Aussiedler-Porträt einer Zuwanderergeneration*, Frankfurt am Main / New York: Campus.
- Friedrich-Ebert-Stiftung (2003). Berufliche Qualifizierung und Eingliederung in den Arbeitsmarkt. Aufgaben der Aussiedler-und Integrationspolitik. *Fachkonferenz der Friedrich-Ebert-Stiftung, Gesprächskreis Migration und Intergration*, 13.3.2003. <http://library.fes.de/pdf-files/asfo/03210.pdf>
- Fuchs, M. (1999). 'Die Wohnungssituation der Aussiedler', στο: Silbereisen, R. K., Lantermann, E-D. και Schmitt-Rodermund, E. (επιμ.), *Aussiedler in Deutschland. Akkulturation von Persönlichkeit und Verhalten*, Opladen: Leske + Budrich.
- Fuchs, M., Schwietring, Th., Weiß, J. (1999). 'Kulturelle Identität', στο: Silbereisen, R. K., Lantermann, E-D. και Schmitt-Rodermund, E. (επιμ.), *Aussiedler in Deutschland. Akkulturation von Persönlichkeit und Verhalten*, Opladen: Leske + Budrich.
- Greif, S. u.a. (1999). Erwerbslosigkeit und beruflicher Abstieg von Aussiedlerinnen und Aussiedlern. στο: Bade, K. J. και Oltmer, J. (επιμ.), *Aussiedler: deutsche Einwanderer aus Osteuropa*. Osnabrück: Universitätsverlag Rasch, S. 81 -106.
- Gümen, S., Herwartz-Emden, L., Westphal, M. (2000). 'Vereinbarkeit von Beruf und Familie als weibliches Selbstkonzept', στο: *Einwandererfamilien: Geschlechterverhältnisse, Erziehung und Akkulturation*. IMIS-Schriften 9, Osnabrück: Universitätsverlag Rasch, S. 207-231.
- Hänze, M. και Lantermann, E-D. (1999). 'Familiäre, soziale und materielle Ressourcen bei Aussiedlern', στο: Silbereisen, R. K., Lantermann, E-D. και Schmitt-Rodermund, E. (επιμ.), *Aussiedler in Deutschland. Akkulturation von Persönlichkeit und Verhalten*, Opladen: Leske + Budrich.
- Herwartz-Emden, L. (1995). *Mutterschaft und weibliches Selbstkonzept. Eine interkulturelle vergleichende Untersuchung*. Weinheim und München: Juventa.
- Herwartz-Emden, L. (1997). 'Erziehung und Sozialisation in Aussiedlerfamilien: Einwanderungskontext, familiäre Situation und elterliche Orientierung', *Aus Politik und Zeitgeschichte*. B 7-8: 3-9.
- Herwartz-Emden, L. και Westphal, M. (1998). *Akkulturationsstrategien im Generationen- und Geschlechtervergleich bei eingewanderten Familien*. Expertise im Auftrag der Sachverständigenkommission 6. Familienbericht. Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend. Osnabrück.

- Herwartz-Emden, L. (2000a). *Einwandererfamilien: Geschlechterverhältnisse, Erziehung und Akkulturation*. IMIS-Schriften 9, Osnabrück : Universitätsverlag Rasch.
- Herwartz-Emden, L. (2000b). *Familien ausländischer Herkunft in Deutschland: Empirische Beiträge zur Familienentwicklung und Akkulturation. Materialien zum 6. Familienbericht*. Band I. Opladen: Leske+Budrich.
- Herwartz-Emden, L. και Westphal, M. (2002). 'Integration junger Aussiedler. Entwicklungsbedingungen und Akkulturationsprozesse', στο: Oltmer, J. (επιμ.), *Migrationsforschung und interkulturelle Studien*. Osnabrück: Rasch Verlag.
- Herwartz-Emden, L. (2005). 'Einwandererkinder im deutschen Bildungswesen' στο: Cortina, Kai S./Baumert, J., Leschinski, A., Mayer, K. U., Trommer, L. (επιμ.), *Das Bildungswesen in der Bundesrepublik Deutschland. Strukturen und Entwicklungen im Überblick*. Reinbek bei Hamburg : Rowolt Taschenbuch Verlag.
- Herwartz-Emden, L., Ruhrland, M. (2006). 'Jugendliche Spätaussiedler in Deutschland', *Kind Jugend Gesellschaft. Zeitschrift für Jugendschutz*, 1.
- Koller, B. (1997). 'Aussiedler der großen Zuwanderungswellen- was ist aus ihnen geworden? Die Eingliederungssituation von Aussiedlerinnen und Aussiedlern auf dem Arbeitsmarkt in Deutschland', *Mitteilungen aus dem Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*, 4.
- Konietzka, D., Kreyenfeld, M. (2001). 'Die Verwertbarkeit ausländischer Ausbildungsabschlüsse. Das Beispiel der Aussiedler auf dem deutschen Arbeitsmarkt', *Zeitschrift für Soziologie*, 30, 4: 267-282.
- Konsortium Bildungsberichterstattung (2006). *Bildung in Deutschland. Ein indikatorengestützter Bericht mit einer Analyse zu Bildung und Migration. Im Auftrag der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland und des Bundesministeriums für Bildung und Forschung*. Bertelsmann Verlag.
- Luff, J. (2000). *Kriminalität von Aussiedlern. Polizeiliche Registrierungen als Hinweis auf misslungene Integration?*, München: KFG, Bayerisches Landeskriminalamt.
- Meister, D. M. (1997). *Zwischenwelten der Migration. Biographische Übergänge jugendlicher Aussiedler aus Polen*. Weinheim/München : Juventa.
- Ministerium für Schule und Weiterbildung, Wissenschaft und Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen (2005). *Migranten im Schulwesen in NRW. Schuljahr*

- 2004/2005. http://www.bildungsportal.nrw.de/BP/Schule/System/Statistik/2004_05/Migranten.pdf
- OECD (2005). Die Arbeitsmarktintegration von Zuwanderern in Deutschland. <http://www.oecd.org>
- Puskeppeleit, J. (1996). 'Der Paradigmenwechsel der Aussiedlerpolitik-von der Politik der "nationalen Aufgabe" zur Politik der "Eindämmung" der Zu- und Einwanderung und der Konkurrenz- und Neidbewältigung', στο: Graudenz & Roemhild (επιμ.): *Forschungsfeld Aussiedler*. Frankfurt am Main: Lang.
- Roebers, C. (1997). *Migrantenkinder im vereinigten Deutschland. Eine Längsschnittstudie zur differentiellen Effekten von Persönlichkeitsmerkmalen auf den Akkulturationsprozess von Schülern*. Münster/New York/München/Berlin: Waxmann.
- Schmitt-Rodermund, E. (1997). *Akkulturation und Entwicklung. Eine Studie unter jungen Aussiedlern*, Weinheim: Beltz.
- Silbereisen, R. K., Schmitt-Rodermund, E. (1999). 'Wohlbefinden der jugendlichen Aussiedler', στο: Silbereisen, R. K., Lantermann, E.-D., Schmitt-Rodermund, E. (επιμ.), *Aussiedler in Deutschland. Akkulturation von Persönlichkeit und Verhalten*, Opladen: Leske+Budrich.
- Solga, H. (2005). 'Jugendliche ohne Schulabschluss und ihre Wege in den Arbeitsmarkt', στο: Cortina, Kai S. /Baumert, J./Leschinski, A./Mayer, K.U./Trommer, L. (επιμ.), *Das Bildungswesen in der Bundesrepublik Deutschland. Strukturen und Entwicklungen im Überblick*. Reinbek bei Hamburg: Rowolt Taschenbuch Verlag.
- Statistisches Bundesamt (2006). Datereport 2006. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland. Bundeszentrale für politische Bildung. Schriftenreihe 544, Bonn.
- Strobl, R., Kühnel, W. (2000). *Dazugehörig und ausgegrenzt. Analysen zu Integrationschancen junger Aussiedler*, Weinheim/München: Juventa
- Zick, A. & Six, B. (1999). 'Akkulturation von Aussiedlern als sozialpsychologisches Phänomen: Modelle zur Vorhersage des Akkulturationsergebnisses', στο: Silbereisen, R. K., Lantermann, E.-D., Schmitt-Rodermund, E (επιμ.): *Aussiedler in Deutschland: Akkulturation von Persönlichkeit und Verhalten*. Opladen: Leske +Budrich.